

ЮРІЙ МИЦИК

ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ

Справжня назва літописця, який висвітлює події історії України XVI — першої половини XVII ст., здебільшого Волині та Галичини, звучить так: „С кройники Бельского речи потребны выбраны ест“.

Теперішню назву пам'ятки (умовну) дав М. М. Тихомиров, який у 1951 р. видав одну з її редакцій¹. На сьогодні ми встановили існування трьох редакцій літописця (у чотирьох списках).

1. Редакція, в якій охоплюються події з 1500 до 1636 р. Вперше її виявив М. М. Тихомиров у відділі рукописів Державного історичного музею в Москві (тому ми назвали її Музейною) і саме він уперше опублікував цю редакцію. Пізніше її перевидав київський історик О. А. Бевзо² на основі більш досконалих правил передачі тексту пам'яток української мови доби феодалізму, з розгорнутим історичним коментарем. Однак О. А. Бевзо користувався застарілою методикою дослідження, розглядав пам'ятку ізольовано від інших українських літописців, не врахував навіть друкованих редакцій Острозького літописця, поверхово розглянув джерельну базу пам'ятки тощо і через це неправильно подав історію походження Острозького літописця, характеристику зафіксованих у ньому історичних концепцій³.

2. Харківська редакція, яка представлена двома списками. Назву для неї ми дали за точнішим списком, виявленим у Науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка в Харкові⁴. Цей список уміщено наприкінці рукопису, де основне місце займає український хронограф 1-ї редакції, або, як неточно подавали раніше, „западнорусского“⁵. Рукопис створено між 1622–1649 рр., а Харківський список Харківської редакції охоплює події 1500–1621 рр. Інший список теж є додатком до українського хронографа 1-ї редакції, списаного „работом Божиим Змитром“ 1636 р., але з важливим механічним дефектом: у нього немає початку. В збереженій частині розповідь починається описом подій 1537 р. і так само закінчується 1621 р. Рукопис містився у збірнику з колекції Тихонравова (№ 408), який зберігався в Рум'янцевському музеї у Москві (тепер — Державна бібліотека Росії). Пам'ятку, що розглядатиметься у цій статті, опублікував С. Розанов у 1915 р.⁶

3. Скорочена редакція, яку використав А. С. Петрушевич, а повністю опублікував під назвою „Крехівська кройніка“ А. Крижанівський у 1904 р.⁷ Тут висвітлюються події з 1497 до 1649 р. „Крехівська кройніка“ входить до збірника, укладеного між 1628–1649 рр. з рукописних та друкованих матеріалів. Збірника стисло описав Я. Гординський⁸, а „Крехівську кройніку“ коротко розглянув І. П. Крип'якевич⁹. Проведене нами дослідження пам'ятки показало, що вона є скороченою редакцією Острозького літописця, причому близькою до Харківської редакції. Хоча цінність Харківської редакції в обох списках, без сумніву, вища, однак деякі читання скороченої редакції краще зберегли текст оригіналу. Ця редакція була створена, очевидно, таким чином: невідомий редактор зробив для пам'яті виписки з українського хронографа 1-ї редакції і його додатку — протографа Острозького літописця; внаслідок цього утворились дві частини. В першій вміщено події від „Створення світу“ до смерті князя Костянтина Василя Острозького у 1608 р. Для нас важливішою є друга частина, що охоплює події 1497–1615 рр. (ядро пам'ятки) та 1646–1649 рр. і містить авторські приписки упорядника „Крехівської кройніки“ за 1646–1649 рр.

Для зручності далі будемо вживати скорочення: О. л. — Острозький літописець, Х. — Харківська редакція пам'ятки, Муз. — Музейна редакція.

Зіставлення списків усіх редакцій безперечно доводить, що Х. редакція є ранішою, ніж Муз. Вона краще зберегла текст оригіналу пам'ятки, який не дійшов до нашого часу. Це видно з того, що Х. редакція точніше передала текст головного джерела О. л. — „Хроніки Польщі“ Мартина та Йоахима (батька й сина) Бельських, яка вийшла друком у 1597 році. Так, у Х. редакції під 1527 р. зазначається, що папа римський дав викуп імператорові Карлу V в „300 000 корон“. Це відповідає інформації Бельських, у той час як Муз. редакція згадує лише про 300 „корон“¹⁰.

Які ж найсуттєвіші розходження між Х. та Муз. редакціями? Найголовніше те, що Муз. містить величезне доповнення про події 1622–1636 рр., а також чималі вставки в основну частину, зокрема під 1610,

Надмогильна плита Дмитра Сангушка
в костелі св. Миколая в Яроміржу

1611, 1616, 1619 рр. Оповідання богословського характеру, яким закінчуються списки Х. редакції (під 1621 р.), вміщене наприкінці і в Муз., але вже під 1636 р. Події ж від 1500 р. до початку XVII ст. передані в Муз. стисліше, ніж у Х. редакції, інколи не так докладно. Отже, є всі підстави вважати, що ці зміни були пророблені автором Муз. редакції. Інший варіант, за яким Х. редакція є скороченням спільного протографа-оригіналу, неможливий з таких причин. Передусім пам'ятка, представлена Х. редакцією, є цілісним оповіданням, яке узагальнює події військово-політичного характеру, що відбувалися на Волині, з певними матеріалами щодо подій загальноукраїнських, литовських, польських, російських, молдавських, турецьких. Це переважно дуже лаконічні звістки на зразок: „Тогож року (1577 — Ю. М.) король Стефан дал Подкову козака ве Львові стяти“. Муз. редакція чітко поділяється на дві частини: 1) 1500–1621 рр.,

2) 1621–1636 рр. — між якими є суттєва різниця у стилі, концепціях тощо. Якщо в першій частині, яка в основному збігається з Х. редакцією, виклад має загалом світський характер, то у другій головну увагу автора привертає доля української Православної Церкви. Звістки стають дедалі ширшими, знаходимо навіть кілька самостійних оповідань. Нарешті, звістки, що їх було запозичено з хроніки Бельських, ближче стоять до неї у списках Х. редакції, ніж Муз. Крім того, списки Х. редакції приєднані до 1-ї редакції українського хронографа, який зберігся повністю. У збірнику ж, до складу якого входить Муз. редакція, вціліло лише три статті з хронографа: „О взятти фрягами Царьграда 12 апреля 6712 года“, „Ис книги глаголемые криницы письменная от государств римских князей“ і „Летописец полский“.

Визначивши коло звісток, творчо опрацьованих автором Муз. редакції, можна висловити кілька припущень про його особистість та історичні погляди. Цей невідомий редактор — автор Муз. редакції працював, за всіма ознаками, в Острозі. Як очевидець, він пише про події, що відбувалися в Острозі (пожежа 1604 р., буря 1614 р., містичні видіння у замковій церкві в 1619 та 1636 р. та ін.). Очевидно, редактор якийсь час був ченцем монастиря св. Георгія в Любартові або ж належав до оточення ігумена цього монастиря, „дзорці“ православних монастирів Любартовського повіту Кирила. Про це свідчить підвищена увага до Кирила, розповіді про його будівництво православних монастирів на Волині у 1604, 1610–1611 рр. Усього вставлено три оповідання про Кирила¹¹. Відомо, що Кирило підтримував контакти з багатьма культурними діячами України першої половини XVII ст.¹² Серед них бачимо Івана Бережанського, протопопа острозького, а згодом і київського, який віддавав чимало сил захисту православ'я. У 1636 р., коли власники Острога силоміць запроваджували унію, він змушений був покинути Остріг і перейти до Києва, де й помер у 1642 р. З Києвом Бережанський підтримував зв'язки і раніше. Зазначимо, що про Бережанського є схвальні висловлювання в доповненнях Муз. редакції, де значне місце відводиться й Києву. Той факт, що Муз. редакція уривається на подіях 1636 р., разом з іншими наведеними аргументами свідчить на користь того, що автор Муз. редакції був близьким до Бережанського і перейшов до Києва разом з ним.

Невідомий редактор Муз. редакції з підвищеною увагою ставився до православних представників знаменитого князівського роду Острозьких, що помітно навіть у дрібницях. Так, коли в Х. редакції читаємо: „Александр...Триполь облегал“, то автор Муз. редакції додав від себе: „Александр..., син князя Острожского“¹³. Костянтин Острозький мав репутацію, і небезпідставно, оборонця православ'я й оборонця русинів-українців¹⁴, отож автор Муз. редакції наводить під 1608 р. цілий панегірик князеві, т. зв. „похвалу“.

Автор Муз. редакції — безперечно, людина духовного сану — надав літописцеві релігійного забарвлення і провіденціалістичні тенденції. Якщо в першій

частині — спільному ядрі усіх редакцій — йдеться переважно про події військово-політичної історії, а також про явища природи, стихійні лиха, то в другій характер повідомлень істотно міняється. На перший план виходять звістки церковно-історичного характеру, а повідомлення світського характеру різко скорочуються. Але у своїх додатках, особливо під 1621–1636 рр., автор Муз. редакції виступає як обдарований письменник-полеміст, борець проти унії й католицизму.

Публіцистичні мотиви особливо виразні в оповіданнях про діяльність Київського митрополита Петра Могили, про виступ полочан у 1623 р., внаслідок якого було вбито полоцького уніатського архієпископа Йоасафа Кунцевича, про „гонительницю православ'я“ княгиню Ганну-Алоїзу Острозьку, відступника від православ'я Мелетія Смотрицького й особливо про князя Корецького (під 1616 р.). Князь, згідно з літописним оповіданням, яке багато в чому збігається з дійсністю, потрапив до турецької неволі, був вирятуваний з неї православними ченцями, за що обіцяв їм великі гроші і навіть маєтності. Проте зрадив обітницю, прийняв католицизм і, по суті, насміявся з православних ченців, яких ще й було страчено за допомогу втікачеві. Та не минула за це Корецького „помста Божая“; новий похід проти Османської імперії закінчився невдачею і сам Корецький тоді загинув: „тільки пошол первий раз на турка, зараз пойман і безвісти згинув“¹⁵.

Політична спрямованість згаданих звісток очевидна: звеличити православ'я, боротьбу українських православних проти католиків та уніатів, засудити керівників католицько-уніатського табору. Не випадково автор Муз. редакції розповів і про козацько-селянське повстання 1630 р., і видно, що з прихильністю дивився на нього.

Не так чітко вдається змалювати особу автора Х. редакції, яка, власне, й становила первісне ядро Муз. До того ж у лаконічних звістках цієї частини рідко дається оцінка якихось подій чи осіб. Зазначимо насамперед, що текст Х. редакції чітко поділяється на 2 частини: 1) 1500–1592 рр.; 2) 1597–1621 рр. Якщо перша частина ґрунтується в головному на „Хроніці Польщі“ Бельських, то у викладі подій 1597–1621 рр. автор спирався здебільшого на власні спогади, свідчення очевидців. С. Розанов вважав, що автор пам'ятки використав Київський літопис¹⁶. Уточнимо, що треба мати на думці третій і четвертий фрагменти т. зв. „Літописця второго“, покладеного в основу публікації літопису, якому його видавець В. Б. Антонович дав умовну назву „Київський літопис“¹⁷. На перший погляд, ця подібність може бути пояснена тим, що обидва користалися з одного джерела — „Хроніки Польщі“ Бельських, вибираючи звістки до історії України. Однак збіжність і послідовності звісток, той факт, що увагу авторів привертають одні й ті самі, інколи малозначущі, події, а також їхні спільні помилки суперечать такому припущенню. До того ж Острозький літописець, зокрема в Х. редакції, як і Київський літопис, містить і такі ідентичні пові-

домлення, які або взагалі відсутні у Бельських (див. про голод 1569 р., таємничі письмена і пошесть 1598 р., польсько-молдавську війну 1600 р.), або ж передані у праці Бельських в іншому вигляді¹⁸. Таким чином, є всі підстави вважати факт спорідненості між обома пам'ятками доведеним. Важко, однак, сказати, котра ж пам'ятка стала джерелом для іншої. Найбільше ймовірно, що тут було використано спільне джерело, і цього ми торкнемося нижче.

Розглядаючи повідомлення 1597–1621 рр., можна отримати певні дані про особу автора і час створення Х. редакції. Помилки в деяких повідомленнях (наприклад, під 1592 р.), плутанина (про події 1605 р. йдеться після розповіді про події 1606 р., про події 1609 р. — після подій 1608 р., події 1611–1614 рр. описуються після розповіді про подію, яка датована 1606 р.) свідчать, що працю над літописцем розпочато не раніше 1615 р. Привертають увагу останнє повідомлення Х. редакції 1621 р., в якому йдеться про приїзд Єрусалимського патріарха Феофана в Україну, і велике оповідання з покличами на італійського хроніста Цезаре Баронія про розходження між православним і католицьким догматом віри з проблеми походження святого Духа. Це оповідання дисонує з іншими звістками: впадає в око зміна стилю, а сам сюжет мало в'яжеться з попереднім викладом. Видається дивним, чому автор редакції — особа, без сумніву, світська, яка так любить писати про війну — ані словом не згадує про Цецорську битву 1620 р. та Хотинську війну 1621 р. — події європейського масштабу, які мали винятково велике значення і для Речі Посполитої, і для України. Пригадаймо, що й основна частина скороченої редакції О. л. (Крехівська кройника) уривається на подіях 1615 р. Все це, на наш погляд, можна пояснити лише тим, що розпочату не раніше 1615 р. працю над створенням літописця було припинено в 1619 р. Звістка ж теологічного характеру під 1621 р. свідчить про наявність ще однієї проміжної редакції О. л., завдяки якій невідома духовна особа доповнила між 1621–1636 рр. пам'ятку даними про події 1621 р. Ось чому списки Х. редакції не можуть бути визнані оригіналами О. л., не кажучи вже про Муз. редакцію. Власне, Острозьким літописцем ліпше називати лише Муз. редакцію, яка містить домінуючу частину звісток (додаток і вставки насамперед), пов'язаних з містом Острогом. Що ж до пам'ятки, яка відобразила події 1500–1619 рр., лежить в основі О. л. і краще збереглася у складі Х. редакції, то їй більше відповідає назва Остропольський літописець.

Ми виходили з того, що ця пам'ятка створювалася, очевидно, в Острополі, а не в Острозі. По-перше, Остропіль згадується майже так часто (5 разів), як і Остріг (6 разів). Але ж Остріг був резиденцією і родовим гніздом князів Острозьких, саме тут відбувалися дуже важливі події, які фіксувались і в Бельських. Досить навести приклад із звісткою про облогу татарами Острога. Під 1577 р. у літописці зазначається: „Того ж року татаре маснії (маслянії, тобто ті, що були на масляну. — Ю. М.) Острога добували і мало не добули, аж князь Василій (Острозький. —

¹ Тихомиров М. Н. Малоизвестные летописные памятники // Исторический архив. — Москва, 1951. — Т. 7. — С. 236–253. Ця Музейна редакція входить до складу збірника історичного змісту, створеного не раніше 1690 р., який зберігається у відділі рукописів (далі — ВР) Державного історичного музею в Москві під сигнатурою: Муз. зібрання, № 4007.

² Бевзо О. А. Львівський літопис та Острозький літописець. — Київ, 1971.

³ Детальніше про це див.: Мыцьк А. Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978. — С. 10–11, 40.

⁴ Наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка (Харків). — Від. рук. і рідк. книги (далі — ВРІС). — Ч. 819923. — С. 591–602. Цей список повністю опублікований нами у праці: Методические указания к изучению курса „Источниковедение истории СССР“. — Днепропетровск, 1984. — С. 49–60.

⁵ Текст українського хронографа 1-ї редакції (за іншими списками) було видано ще в дореволюційний час (див.: Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — С.-Петербург, 1911. — Т. 22. — Ч. 2).

⁶ Розанов С. Кройника 1636 року // Український науковий збірник. — Москва, 1915. — Вип. I. — С. 21–29. Ця редакція займає у збірнику арк. 336–339. Весь збірник списаний однією рукою, а наприкінці є приписка: „Раб Божий Змитро записал своєю власною (рукою — Ю. М.) кройника року 1636, місяца априля, дня 13“. Змитро, згідно з обґрунтованим твердженням С. Розанова, був переписувачем, а не автором літописця.

⁷ Крижановський А. Руська „Кройника“ з XVII в. // Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1904. — Т. 62.

⁸ Гординський Я. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові. — Жовква, 1927. — Вип. I. — С. 271–272. Рукопис тепер міститься у відділі рукописів Львівської бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України під сигнатурою: МВ 16.

⁹ Крип'якевич І. П. Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. — Київ, 1964. — Вип. I. — С. 67–69; Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874.

¹⁰ ХНБ ім. В. Г. Короленка. — Від. рук. — Ч. 819923. — Арк. 592 зв.; Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 126; Bielski M. Kronika polska. — Sopot, 1856. — Т. 2. — S. 1041.

¹¹ Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 130–132.

¹² Исаевич Я. Д. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга. Исследования и материалы. — Москва, 1977. — С. 151. Зазначимо, що недавно І. Мицько подав у своїй узагальнюючій праці відомості про двох Кирилів, пов'язаних з Острогом та Остро-

подем. Йдеться про „отця Кирила онофрійського“ острозького, який, не прийнявши унії, покинув Остріг. Це і був згадуваний в О. л. Кирило. Другий же, який помер після 1620 р., брав участь у Берестейському антикатолицькому соборі 1596 р. („Кирило Спаський Остропольський“). У 1620 р. він жив в Острополі („ліп Кирило церкви замкової“, що отримав на це право довічного володіння від К.-В. Острозького в 1605 р.). Див.: Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). — Київ, 1990. — С. 95.

¹³ ХНБ ім. В. Г. Короленка. — Від. рук. — Ч. 819923. — Арк. 597; Розанов С. Кройника... — С. 26; Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 130.

¹⁴ Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 131. Варто вказати на одну цікаву деталь, яка характеризує ментальність князя Костянтина Острозького. В його листі до підчашого литовського Радзівілла(?) від 25.V.1579 р. знаходимо такі слова: „Мене відправив пан сват не як поляк поляка, але як поляк русина“ (див.: Головний архів давніх актів у Варшаві (далі — ГАДА у Варшаві). — Ф. „Архів Радзівіллів“. — Відділ V. — № 11078. — С. 90).

¹⁵ Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 133.

¹⁶ Розанов С. Кройника... — С. 21.

¹⁷ Мыцьк Ю. А. Украинские летописи... — С. 20; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — Киев, 1888. — С. 75, 77;

¹⁸ Сборник летописей... — С. 75, 77; ХНБ ім. В. Г. Короленка. — Від. рук. — Ч. 819923. — С. 594, 597; Розанов С. Кройника... — С. 24, 26; Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 127, 130.

¹⁹ Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 129.

²⁰ Bielski M. Kronika... — Т. 2. — S. 1435–1436.

²¹ ГАДА у Варшаві. — Ф. „Архів коронний у Варшаві“. — Відділ татарський. — № 692–698. Виявляється, ординці рухались проти козаків і на шляху вдарили на Остріг, але не змогли його взяти й уклали перемир'я з князем Василем Острозьким.

²² ХНБ ім. В. Г. Короленка. — Від. рук. — Ч. 819923. — С. 577; Розанов С. Кройника... — С. 26; Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 130.

²³ ХНБ ім. В. Г. Короленка. — ВРІС. — Ч. 919923. — С. 576; Розанов С. Кройника... — С. 25; Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 128; Bielski M. Kronika... — Т. 2. — S. 1015.

²⁴ Бевзо О. А. Львівський літопис... — С. 102, 130; Сборник летописей... — С. 77; ХНБ ім. В. Г. Короленка. — ВРІС. — № 819923. — С. 597; Розанов С. Кройника... — С. 27. Див.: Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А. Украинские летописи // Вопросы истории. — 1985. — № 10. — С. 85–86.